

Handreikingen MS en werk

Optimaliseren van werken met Multiple Sclerose – handreikingen voor werkenden, werkgevers en zorgverleners

Achtergrond van de handreikingen

Hoe kunnen mensen die werken en MS krijgen, zo goed en zo lang als mogelijk aan het werk blijven: dat is de focus van deze handreikingen. Met als uitgangspunt dat werk bijdraagt aan kwaliteit van leven door het bieden van zingeving, voldoening, identiteit, structuur, sociale contacten en een inkomen. Arbeidsparticipatie bij MS hangt samen met een combinatie van factoren die zowel ziektegerelateerd, persoonlijk als omgevings- en werkgerelateerd zijn. Werkbehoud bij MS vraagt daarmee de inzet van diverse betrokkenen. Van de werkende zelf, zijn of haar werkgever en van de zorgverleners. De handreikingen bieden inzicht in hoe werkbehoud bij MS verder vorm kan krijgen. Met daarbij per betrokkene mogelijkheden om hier verder invulling aan te geven en wat op dit moment beschikbaar is aan informatie en ondersteuning.

Combinatie van onderzoeksresultaten, praktijkervaringen en visies

De inhoud van de handreikingen is gebaseerd op informatie verkregen uit gesprekken en een werksessie met betrokkenen, aangevuld met een korte online vragenlijst en een verkenning op internet naar relevante informatie en initiatieven. Deze activiteiten vonden plaats in de periode april-oktober 2017. Deze werkwijze maakt dat de informatie in de handreikingen een combinatie is van wetenschappelijk onderbouwde feiten, praktische inzichten, professionele ervaringen en persoonlijke visies. Zo zijn citaten van betrokkenen in de tekst cursief weergegeven. Daarmee sluiten de handreikingen aan bij praktijk, onderzoek, wetgeving, professionele richtlijnen en zorgstandaarden binnen de Nederlandse context, maar nemen niet de plaats van deze structuren in. Er is geen enkele professionele of wettelijke basis om de in de handreikingen aangegeven werkwijzen in de praktijk toe te passen. Anders dan dat uit de praktijk en uit onderzoek blijkt dat werk voor veel mensen een belangrijk onderdeel van hun leven is, en bijdraagt aan hun kwaliteit van leven.

Multiple Sclerose (MS) en werk in het kort

- MS is een ziekte van het centrale zenuwstelsel.
- Per jaar krijgen ongeveer 400 mensen de diagnose MS. Circa 17.000 mensen in Nederland hebben MS.
- De diagnose MS komt het meest voor in de leeftijd van 30-55 jaar. Juist in een actieve levensfase waar werk deel van uitmaakt.
- Daarmee is MS de meest voorkomende chronische neurologische ziekte bij jongvolwassenen.
- De ziekte heeft een groot effect op het leven en op het loopbaanperspectief.
- Voor 70-80% van de mensen met MS is het lastig om na de diagnose het werk te behouden.
- Moeite met cognitieve aspecten van het werk zoals multitasking, planning en tempo van het werk zijn belangrijke factoren bij arbeidsuitval.
- Vermoeidheid en mobiliteitsproblemen leveren eveneens belemmeringen op.
- Daarnaast is er het beeld dat werken met MS niet mogelijk is. Terwijl met enige aanpassingen veel mensen met MS (langer) aan het werk kunnen blijven.
- Dit vraagt om vroegtijdige aandacht voor het werk en werkgerichte ondersteuning bij MS.
- Meer kennis en expertise op gebied van MS en werk is gewenst. Aangevuld met een overzicht waar informatie en expertise te vinden is.

Met dank aan

De handreikingen zijn tot stand gekomen met dank aan de inzet en bijdrage van:

- **Frank Alfrink**, algemeen directeur ZZP Nederland
- **Vivian van Bakel**, ergotherapeut en re-integratiedeskundige Arbeidsdiensten Van Bakel, bestuurslid stichting MS Zorg Nederland
- **Tamara Bijleveld-Coene**, gecertificeerd ervaringsdeskundige participatiecoach MS Vereniging, professionele counselor Coaching voor chronisch zieken en Chronisch Werkt!
- **dr. Yvonne Bol**, gezondheidszorgpsycholoog vakgroep Klinische en Medische Psychologie Zuyderland Medisch Centrum
- **Drs. Dennis van Gorp**, (neuro)psycholoog onderzoeker Nationaal MS Fonds
- **Guido Hallie**, patient relations manager MS Roche Nederland B.V.
- **Marco Heerings**, verpleegkundig specialist MS en coördinator wetenschappelijk onderzoek Nationaal MS Fonds en Landelijke Vereniging MS Verpleegkundigen
- **Dr. Gerald Hengstman**, neuroloog Catharina Ziekenhuis Eindhoven, bestuurslid Stichting MS Zorg Nederland
- **Diane van Herk**, arbeidsdeskundige UWV SMZ Rotterdam
- **Dr. Karin van der Hiele**, wetenschappelijk onderzoeker en universitair docent neuropsychologie Universiteit Leiden Faculteit Sociale Wetenschappen/Instituut Psychologie/Gezondheids-, Medische en Neuropsychologie en Nationaal MS Fonds
- **Prof. Dr. Raymond Hupperts**, neuroloog Zuyderland Medisch Centrum, bijzonder hoogleraar neurologie in het bijzonder Multiple Sclerose
- **Dr. Rob Kok**, verzekeringsarts, voorzitter NVVG (Nederlandse Vereniging voor Verzekeringsgeneeskunde), opleider NSPOH
- **Drs. Irma van Lieshout**, zelfstandig werkende bedrijfsarts Van Lieshout Arbo Advies
- **Drs. Bernadette Linsen**, adviseur verzekeringsarts UWV SMZ Rotterdam
- **Drs. Robert Mansens**, product manager Multiple Sclerose Roche Nederland B.V.
- **Prof. dr. Huub Middelkoop**, hoogleraar klinische neuropsychologie Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC) en Universiteit Leiden
- **Maria van Nies**, coördinator MS-coaches MS Vereniging Nederland

- **Dr. Philip Nijland**, medical manager Multiple Sclerosis Roche Nederland B.V.
- **Marleen van Oosterhout**, ergotherapeut VUmc Revalidatiegeneeskunde en VUmc MS Centrum Amsterdam
- **Roel Petter**, medisch maatschappelijk werker Universitair Medisch Centrum Groningen (UMCG) en maatschappelijk werker Stichting MS Anders
- **Prof. dr. Michiel Reneman**, hoogleraar Revalidatiegeneeskunde in het bijzonder pijnrevalidatie en arbeidsparticipatie UMCG /Centrum voor Revalidatie Beatrixoord
- **Dr. Marc Rietberg**, paramedisch manager, bewegingswetenschapper en fysiotherapeut VUmc Revalidatiegeneeskunde en VUmc MS Centrum Amsterdam
- **Dr. Frederieke Schaafsma**, senior onderzoeker en bedrijfsarts VUmc en Ika Ned, polikliniek Werken met MS
- **Chris Schouten**, directeur MS Vereniging Nederland
- **Drs. Liesbeth Simmelink**, revalidatiearts UMCG/Centrum voor Revalidatie Beatrixoord
- **Prof. Dr. Leo Visser**, neuroloog Elisabeth-TweeSteden Ziekenhuis en bijzonder hoogleraar Zorgethiek en mensen met Multiple Sclerose Universiteit voor Humanistiek
- **Herman van der Weide**, directeur Ika Ned (Instituut voor Klinische Arbeidsgeneeskunde)
- **Drs. Bibiche Wymenga**, governmental affairs & health policy manager Roche Nederland B.V.
- **Rianne Wisgerhof-van Dijk**, marketing- en communicatieadviseur Nationaal MS Fonds

Fit for Work Nederland

De handreikingen zijn ontwikkeld binnen het programma Fit for Work. Met een platform van meer dan 25 organisaties maakt Fit for Work zich sterk voor werkbehoud bij een chronische aandoening. Met praktische tools voor werkenden, werkgevers en zorgverleners. Aangevuld met maatschappelijke en politieke agendering van het belang van werkbehoud bij chronische aandoeningen. Met als doel dat meer mensen met een chronische aandoening kunnen blijven werken. Eén van de aandachtspunten binnen Fit for Work is werk als behandeldoel in de zorg onder de noemer 'Target@Work'.

Werkgerichte principes

Het programma Fit for Work kent enkele uitgangspunten:

- Werk is een belangrijke gezondheidsvoorwaarde:
 - Werk draagt bij aan iemands welbevinden
 - Werk geeft identiteit en betekenis, zorgt voor structuur en zingeving, naast financiële zelfstandigheid
 - Werk kan onderdeel uitmaken van herstel of omgaan met chronische aandoeningen
- Het belang van vroege werkgerichte interventies en begeleiding bij chronische aandoeningen
- Regie rond werk(behoud) ligt bij werkgever/leidinggevende en werkende
- Belang van een ketengerichte aanpak waar eenieder vanuit zijn rol werkbehoud ondersteunt

Colofon, 25 oktober 2017

Coördinatie en samenstelling van de handreikingen: drs. Tamara Raaijmakers en drs. Paul Baart, Centrum Werk Gezondheid

Centrum Werk Gezondheid is coördinator van het programma Fit for Work. Fit for Work is gericht op het delen en verspreiden informatie, kennis en ervaringen. Dus put gerust uit deze handreikingen. Wel graag bij letterlijke overname 'Fit for Work Nederland/Centrum Werk Gezondheid, handreikingen MS en werk, oktober 2017' als bron vermelden. www.fitforworknederland.nl en www.targetatwork.nl.

Inhoudsopgave

Handreikingen MS en werk	1
Met dank aan	2
Inhoudsopgave	5
Gevolgen van MS voor het werk – op hoofdlijnen	6
Werksituatie en gevolgen voor werkende met MS - samenvatting	7
Privé situatie en gevolgen voor werken met MS – kort overzicht	8
0 Relevant voor alle betrokkenen	9
1 Werknemer	11
2 Zelfstandig werkende	12
3 Werkgever	13
4 Huisarts	14
5 Bedrijfsarts	15
6 Neuroloog	16
7 Verpleegkundige, verpleegkundig consulent MS, verpleegkundig specialist MS	17
8 Revalidatie-arts	18
9 Fysiotherapeut	19
10 Ergotherapeut	20
11 Psycholoog, neuro-psycholoog, medisch psycholoog	21
12 Maatschappelijk werker, medisch maatschappelijk werker	22
13 Arbeidsdeskundige	23
14 Verzekeringsarts	24
Gebruikte bronnen	25

Gevolgen van MS voor het werk – op hoofdlijnen

Fysiek	Cognitief/mentaal	Psychologisch
<ul style="list-style-type: none"> - Verminderde mobiliteit: bewegen in en op het werk, reizen naar/voor het werk - Vermoeidheid - Verminderde fijne motoriek, handproblemen, trillende handen - Spierzwakte - Visuele problemen (slecht/dubbel zien) - Gevoelstoornissen - Blaas- en darmproblemen - Spraakstoornis door hersenletsel - Duizeligheid, draaierigheid - Pijn - Slaapproblemen - Bijwerkingen van medicatie/behandeling 	<ul style="list-style-type: none"> - Verminderd geheugen - Vertraagde informatieverwerking - Vermoeidheid, verminderde mentale belastbaarheid, verminderd psychosociaal functioneren - Verminderd executief functioneren (zoals taakinitiatie, planning en prioritering, aandacht richten en volhouden, emotieregulatie, werkgeheugen, zelfinzicht en cognitieve flexibiliteit) - Moeilijker overzicht kunnen houden 	<ul style="list-style-type: none"> - Angst - Depressie - Persoonlijkheid: verhoogde emotionele instabiliteit, verlaagde scores op mildheid en ordelijkheid - Copingstijl: patiënten met MS vertonen vaker een vermijdende en emotiegerichte copingstijl ipv probleemgerichte copingstijl - Verminderde empathie - Omgaan met gevoel van verlies: van het leven zoals het was en het hebben van een 'onbetrouwbaar' lichaam.
Factoren bij arbeidsuitval	Factoren bij arbeidsuitval	Factoren bij arbeidsuitval
<ul style="list-style-type: none"> - (Beleving van) verminderd fysiek functioneren - Pijn - Vermoeidheid 	<ul style="list-style-type: none"> - (Beleving van) cognitieve problemen vooral in het verbaal geheugen en de snelheid van informatieverwerking - Vermoeidheid 	<ul style="list-style-type: none"> - Depressie - Persoonlijkheid - Perceptie van ernst van de ziekte

Aard van de klachten

Het type en de mate van klachten verschillen per persoon en over de tijd. Ook hoe hiermee om te gaan verschilt per persoon. Het is weleens omschreven dat iemand met MS zichzelf als het ware opnieuw moet uitvinden, ook in de rol van werkende. Dit kost tijd. Wat weleens frictie oplevert met het werk, waarbij de werkgever snel duidelijkheid wil over wat de ziekte betekent voor het functioneren van de werknemer (Uit: van der Meide en Visser, 2016).

Werkverlies

Uit internationaal onderzoek blijkt dat 70-80% van de mensen met MS hun werk verliest. Vooral in de eerste jaren nadat de diagnose is gesteld, is de werkeloosheid hoog. Een meerderheid gaat minder werken of stopt helemaal met werken in de jaren nadat de diagnose is gesteld (Uit: Boot ea., 2009). Mensen met de progressieve vorm van MS of met cognitieve problemen blijken minder vaak aan het werk te zijn, dan mensen met de relapsing-remitting vorm of zonder cognitieve problemen (Uit: Richtlijn MS, 2012). Naast vermoeidheid is pijn een belangrijke factor: mensen met MS die pijn ervaren, hebben vaker te maken met arbeidsuitval (Uit: Shahrbanian ea, 2013).

Werksituatie en gevolgen voor werkende met MS - samenvatting

De indeling is gemaakt aan de hand van de 4A's van de kwaliteit van arbeid

Arbeidsinhoud	Arbeidsomstandigheden	Arbeidsverhoudingen	Arbeidsvoorwaarden
Belemmerend - Fysiek werk, lichamelijk zwaar werk - Handmatig precisie werk - Repeterend werk - Cognitief werk (bij cognitieve problemen)	Belemmerend - Werkdruk	Belemmerend - Negatieve werkervaringen (zoals kritiek op fouten, reprimandes, gevraagd worden om minder uren te gaan werken) - Angst voor ontslag	Belemmerend - Lange werkdagen (meer dan 8 uur) - Rigide werkschema's - Flexibel contract of korte werkervaring binnen het bedrijf - Baan/werkonzekerheid (reorganisatie)
	Bevorderend - Zittend werk - Toegankelijkheid van de werkplek: geen drempels, lift, parkeerplek dichtbij het werk - Werkplekaanpassingen - Hulpmiddelen	Bevorderend - Open kunnen zijn op het werk - Vertrouwen tussen werkgever en werknemer - Betrokken, zorgzame werkgever - Werkgever en werknemer die zich beiden verantwoordelijk voelen om samen op zoek te gaan naar oplossingen - Begripvolle collega's met vertrouwen in iemands kunnen - Werkverleden en krediet hebben opgebouwd binnen het bedrijf	Bevorderend - Mogelijkheid tot (extra) pauzes - Flexibele of aangepaste werktijden - Zelfroostering - Regelmogelijkheden - Hulpmiddelen kunnen aanvragen en inzetten - Mogelijkheid van thuiswerken als dat bij type werk past - Ziekteverlof op kunnen nemen als dit nodig is

Werkcontext

De reacties van de omgeving hebben grote invloed. Veel mensen denken bij MS dat het om een spierziekte gaat die onvermijdelijk tot een leven in een rolstoel leidt. Maar na de onzekere periode rondom de diagnose kan de ziekte met behulp van medicatie vaak gestabiliseerd worden. Achteruitgang is lang niet altijd aan de orde en het is vaak dan ook niet nodig dat mensen met MS al in een vroeg stadium van hun ziekte definitief stoppen met werken. De reacties van de werkomgeving beïnvloeden hoe de zieke beleefd wordt en negatieve werkervaringen zoals een slechte beoordeling vormen een veel voorkomende reden voor uitval (Uit: van der Meide en Visser, 2016).

Er is vooral ook aandacht nodig voor de onzichtbare klachten van MS die beperkingen voor het werk kunnen opleveren. Mensen met MS zijn zich daar niet eens van bewust. Laat staan de omgeving.

Privé situatie en gevolgen voor werken met MS – kort overzicht

Persoonlijke factoren	Leefsituatie	Zorgsituatie	Hulpmiddelen
<ul style="list-style-type: none"> - Leeftijd - Geslacht - Opleidingsniveau - Ernst van de beperkingen - Mate van mobiliteit - Ziekte duur - Werkend - Aantal uren werk - Vaardigheden (communicatie, relaties) - Omgaan met ziekte 	<ul style="list-style-type: none"> - Aanpassingen in huis - Zorg voor eventuele partner en kinderen - Partner of huisgenoot die kan ondersteunen - Hulp in het huishouden en dagelijks leven - Reisafstand naar het werk 	<ul style="list-style-type: none"> - Professionele (thuis)zorg: op tijden die aansluiten bij werktijden - Mantelzorg 	<ul style="list-style-type: none"> - Loophulpmiddelen en of rolstoel - Auto (aangepast) en of ander vervoersmiddel

Persoonlijke factoren

Mensen met MS die werken zijn vaker man, jonger, hoger opgeleid, zijn minder lang ziek, zijn vaker aan het werk tijdens de diagnosestelling en werken meer uren per week (Uit: Boot ea, 2009). Werkaanpassingen en loopbaanplanning kunnen alleen goed slagen als werknemers met MS op een zakelijke manier op het werk durven uit te komen voor de problemen die MS met zich meebrengt (Uit: Kremer ea, 1997)

Werk en kwaliteit van leven

Het valt te concluderen dat werk bij MS-patiënten samenhangt met betere kwaliteit van leven, ook na correctie voor gezondheidsverschillen. De werkstatus hangt samen met beter fysiek en sociaal functioneren, een betere mentale gezondheid, meer vitaliteit en minder pijn. Deze relatie wordt ook gevonden bij gezonde personen: mensen met een baan voelen zich algemeen beter dan mensen zonder werk (Uit: Boot ea, 2009).

Energiemanagement

Wanneer de zaken in het dagelijks leven goed geregeld zijn en weinig energie kosten, houdt iemand (meer) energie over om te kunnen werken. Het afhankelijk zijn van anderen speelt hierbij een rol. Denk aan het inplannen van thuiszorg, vervoer, en werktijden of werkafspraken.

Naasten

MS heeft gevolgen voor partners, gezin, familie en vrienden van degene met MS. MS Vereniging Nederland biedt onder andere voorlichting voor naasten en de [brochure 'MS en relaties'](#) aan. Ook de relatie met werk komt in deze brochure aan bod.

0 Relevant voor alle betrokkenen

Enkele zaken zijn naar voren gekomen die voor alle betrokkenen relevant zijn om werkbehoud bij MS te optimaliseren. Het betreft hierbij gesignaleerde belemmeringen en wat nodig is om meer aandacht te krijgen voor MS en werk.

Gesignaleerde knelpunten

- Werk(behoud) is (nog) een onderbelicht onderwerp
- Op diverse plekken in het land zijn ontwikkelingen en initiatieven rond MS en werk, maar een overzicht ontbreekt
- Er is nog weinig specifieke expertise bij zorgverleners op het gebied van MS en werk
- Er is een tekort aan deskundige professionals MS en werk

Het is een onderbelicht onderwerp, terwijl de meeste mensen met MS nog aan het werk zijn bij het krijgen van de diagnose. Goede voorlichting en deskundige ondersteuning kunnen al zoveel ellende besparen bij werknemer en werkgever.

Meer aandacht is nodig voor MS en werk bij werkende, werkgever, collega's, bedrijfsartsen, andere zorgverleners. Onbekendheid en gebrek aan begeleiding maken dat er onnodig complexe situaties ontstaan.

Nodig en gewenst

Vroegtijdige aandacht voor werk:

- Tijdige signalering van werkgerelateerde problemen
- Snelle inschakeling van deskundige hulp bij werkgerelateerde problemen

Verbetering van kennis:

- Kennis over MS en de gevolgen van MS
- Inzicht in ziektegerelateerde en andere factoren van MS die van invloed zijn op het werk
- Kennis over wet- en regelgeving bij ziekte(verzuim) en werk
- Weg weten te vinden waar mensen met MS tijdig de juiste ondersteuning kunnen vinden

Overzicht van informatie en expertise:

- Beschikbare voorzieningen die mensen met MS ondersteunen om aan het werk te blijven
- Overzicht van beschikbare professionele werkgerelateerde ondersteuning bij MS
- Centraal informatiepunt op internet, bij voorkeur gedragen door verschillende organisaties op gebied van MS

Meer deskundigen MS en werk:

- Meer deskundige zorgverleners die ondersteuning aan patiënten en cliënten kunnen bieden

- Meer professionele deskundigen (bedrijfsartsen, paramedici) die ondersteuning kunnen bieden aan werkenden, werkgevers en zorgverleners.

Overzicht van arbeidsrevalidatie en re-integratiecentra

Uit de verkenning kwam onderzoek naar werkbehoud bij MS door de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen (HAN), Instituut Paramedische Studies naar voren. In deze studie uit 2016 zijn overzichten gemaakt van:

- Organisaties die arbeidsrevalidatiecentra bij MS aanbieden [bestand 2- website](#)
- Organisaties die actief zijn op het gebied van MS en arbeidsre-integratie [bestand 5- website](#)

In de Excel bestanden is aangegeven wat de centra aan behandeling en begeleiding bieden, hoeveel werkende MS patiënten ze jaarlijks ondersteunen, welke professionals hierbij betrokken zijn en welke richtlijnen en protocollen ze hanteren. Verder is er een landelijk en regionaal overzicht van beschikbare centra. Meer informatie over bijbehorend bachelor scriptieonderzoek is te vinden op de [website HBO kennisbank](#).

Overige genoemde zaken

- Goede vertaling van onderzoeksresultaten naar de praktijk is nodig, om het juiste beeld neer te zetten over werken met MS.
- Aanvullend onderzoek naar welke informatie en tools de verschillende betrokkenen nodig hebben, in vorm van kwalitatief en kwantitatief onderzoek.
- Evaluatiestudies die aantonen welke begeleiding, in welke fase van de ziekte, het beste bijdraagt aan het op een gezonde manier kunnen blijven werken met MS. Met daarbij aandacht voor de samenwerking tussen professionals vanuit zowel de curatieve sector als de bedrijfsgeneeskunde.
- Politieke beïnvloeding om werkverlies bij MS te voorkomen, of positief gezegd: werkbehoud te ondersteunen.

Goede vertaling van onderzoeksresultaten naar de praktijk is nodig. Er zijn nu werkgevers maar ook professionals die de wetenschappelijke resultaten 'misbruiken' in de zin van 'werken met MS is niet mogelijk'.

*Wanneer iemand de diagnose MS heeft gekregen, is het van belang dat we **met** in plaats van **over** de (werkende) patiënt spreken.*

Werken met MS zou geen issue moeten zijn; ondersteuning, begeleiding en denken in mogelijkheden zou een vanzelfsprekend iets moeten zijn.

Ethisch dilemma over stimuleren werkbehoud bij MS: begingroep van jongere patiënten valt te veel uit. Terwijl 50-plussers aan het werk moeten blijven.

Na diagnose, hebben mensen gemiddeld gezien een jaar nodig om weer de nodige balans te vinden. Dan is al eerstejaarsbeoordeling Wet verbetering poortwachter als er sprake is van ziekmelding. Gun patiënten na de diagnose meer tijd.

1 Werknemer

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<p>Regie nemen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Zich informeren over gevolgen van MS, ook voor het werk. - In gesprek gaan met werkgever/leidinggevende. - Inzicht verkrijgen in de mogelijkheden, wensen en verwachtingen rond werk. - Proactief zijn richting het werk, meedenken in oplossingen en werkaanpassingen. - Nadenken over mogelijke omscholing en ander werk, ook buiten de huidige functie of organisatie. - Gesprek met bedrijfsarts, ook als er geen verzuim is. - Werk met zorgverleners bespreken: hoe kan de behandeling/begeleiding bijdragen aan werkbehoud. - Informeren naar voorzieningen en vergoedingen voor hulpmiddelen, persoonlijk en werkgerelateerd. <p>Zelfinzicht en zichzelf versterken:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tijdig problemen met werk onderkennen. - Hulp inschakelen waar nodig. <p>Zelfmanagement:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Acceptatie, leren omgaan met ziekte - Privé-werk balans bewaken, grenzen stellen - Medicatiegebruik - Gezond leven (bewegen, roken, alcohol, voeding, ontspanning ed) 	<p>Via het werk:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Bedrijfsarts, ook als er nog geen verzuim is - Arbeidsdeskundige - Maatschappelijk werk - Psycholoog - Loopbaancoach <p>Overige ondersteuning:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Polikliniek Werken met MS - MS coach via MS Vereniging - Ervaringsdeskundige participatiecoach - Arbeidsrevalidatie <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Brochure MS en werk MS Vereniging - Brochure 'MS en relaties' MS Vereniging <p>Informatie op websites:</p> <ul style="list-style-type: none"> - MS Fonds advies over arbeid - MS Fonds online vraag stellen aan arbeidsdeskundige - MS Vereniging, ook over inkomen en overzicht van organisaties - MS web - recht en werk - MS Zorg Nederland – praktijkverhalen - Jeroen Bosch Ziekenhuis - levenmetms.nl <p>Overig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Werkkloket in oprichting MS Vereniging - Meet the researcher MS@Work study op MS dagen Nationaal MS Fonds - Video MS Anders - Video en artikel Fleur Agema PVV - Voorlichters MS van MS vereniging, ook over thema werk - Meetings voor jongeren MS Vereniging - Blogs Living like you - werk
<p>Zich informeren over wet- en regelgeving:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Arbowet werkplekaanpassing bij beperking, artikel 4 - Wet verbetering poortwachter - Beleidsregel Zieke Werknemer Autoriteit Persoonsgegevens 	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Inzicht in wie ondersteuning kan bieden in welke fase - Overzicht van beschikbare deskundigen 	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Informatie voor werkgever en collega's die werknemer kan meenemen (oa gericht op meer begrip over MS en werk)

2 Zelfstandig werkende

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<p>Regie nemen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Zich informeren over gevolgen van MS, ook voor het werk. - Inzicht verkrijgen in mogelijkheden, wensen en verwachtingen rond werk. - In gesprek met opdrachtgevers en samenwerkingspartners, als dit nodig is. - Werk met zorg- en hulpverleners bespreken: hoe kan de behandeling en begeleiding bijdragen aan werkbehoud. - Informeren naar voorzieningen en vergoedingen voor hulpmiddelen, persoonlijk en werkgerelateerd. - Hulp bij onderneming zoeken of anders inrichten van het bedrijf (fusie, overname, in loondienst, gaan ed) - In gesprek met medisch adviseur van Arbeidsongeschiktheidsverzekering (AOV), indien van toepassing. - Financiële buffer opbouwen en of aansluiten Broodfonds <p>Zelfinzicht en zichzelf versterken:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tijdig problemen met werk onderkennen - Hulp inschakelen waar nodig <p>Zelfmanagement:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Acceptatie, leren omgaan met ziekte - Privé-werk balans bewaken, grenzen stellen - Medicatiegebruik - Hulpmiddelen - Gezond leven (bewegen, roken, alcohol, voeding, ontspanning ed) 	<p>Hulp inschakelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Zelfstandig werkende bedrijfsarts, maatschappelijk werker, psycholoog - Loopbaancoach - MS coach via MS Vereniging - Ervaringsdeskundige participatie coach - Polikliniek Werken met MS - Arbeidsrevalidatie <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Informatie over MS en werk zoals vermeld bij werknemer - Algemene informatie over werk en chronische aandoening voor ZZP'ers
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Inzicht in wie ondersteuning kan bieden in welke fase - Overzicht van beschikbare deskundigen <p><i>Neem in elke anamnese en diagnose de factor werk mee. Zeker de zzp'er heeft dit, vanwege het gebrek aan faciliteiten waarop teruggevallen kan worden, nodig.</i></p>	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Specifieke informatie voor zelfstandig werkenden met MS - Verhalen van andere zelfstandig werkenden met MS <p><i>Uit ervaring weten we dat de zzp'er te laat alert is op ontwikkelingen die zijn of haar inzetbaarheid negatief beïnvloeden.</i></p>

3 Werkgever

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<p>Betrokken zijn en verantwoordelijkheid nemen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Initiatief nemen richting medewerker. - In gesprek blijven over het werk met medewerker. - Samen met medewerker komen tot benodigde aanpassingen in het werk, de werkomgeving, arbeidsomstandigheden, werktijden en hulpmiddelen of voorzieningen. - Ook kijken naar ander werk, buiten huidige functie of bij andere organisatie, als dit nodig is. - Begeleiding van de medewerker. - Deskundige hulp inschakelen. - Ziekteverzuim/uitval zo veel als mogelijk voorkomen. <p>Zich specifiek laten informeren over MS en werk (bij openheid van werknemer over ziekte):</p> <ul style="list-style-type: none"> - Bij voorkeur door in MS gespecialiseerde bedrijfsarts over wat MS is en wat de gevolgen kunnen zijn voor het werk, ook van behandeling, bij <i>deze</i> werknemer. <p>Bedrijfsarts gericht inschakelen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Als bedrijfsarts niet gespecialiseerd is in MS, vragen of deze een expert raadpleegt en richtlijn MS module arbeid en handreikingen NVAB volgt. <p>Zich houden aan wet- en regelgeving:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Arbowet werkplekaanpassing bij beperking, artikel 4 - Wet verbetering poortwachter - Beleidsregel Zieke Werknemer Autoriteit Persoonsgegevens 	<p>Via het werk:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Bedrijfsarts, ook als er nog geen verzuim is - Arbeidsdeskundige - Maatschappelijk werk - Psycholoog <p>Overige ondersteuning:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Polikliniek Werken met MS - MS coach via MS Vereniging - Ervaringsdeskundige participatiecoach - Arbeidsrevalidatie <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p>	<p>Informatie op websites:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Dossier MS en werk met 10 tips voor werkgevers – Steunpunt Handicap en Arbeid (België) <p>Overig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Werkloket in oprichting MS Vereniging <p><i>Veel werkgevers denken dat MS vrijwel direct betekent dat je niet kunt blijven werken. Met kleine aanpassingen in het werk is vaak veel mogelijk.</i></p>
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Experts die gevolgen van MS, ook van de behandeling, vertalen naar het werk. - Overzicht voor werkgevers wie ze wanneer voor wat kunnen inschakelen. 	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Werkgeversinformatie over MS: verbetering van het beeld van MS bij werkgevers - Tools voor werkgevers hoe om te gaan met medewerkers en in te huren personeel (zelfstandigen) met MS

4 Huisarts

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<ul style="list-style-type: none"> - Kennis hebben van aandoening MS en daarmee eerdere herkenning van MS. - Signalering van werkgerelateerde problemen en deze bespreekbaar maken met patiënt. - Kennis hebben van deskundigen rondom MS en werk. - Patiënt doorverwijzen bij werkproblemen. - Basale kennis over wet- en regelgeving bij ziekte en werk (zelf of in een team aanwezig). - Patiënt attenderen op belang van zo lang en zo goed als mogelijk aan het werk blijven, en hierbij steun zoeken als dat nodig is. - Signaleringen van achteruitgang bij patiënt en in gesprek gaan over behandeling of begeleiding door specialist of andere zorgverlener. - Overweging voor verwijzing naar revalidatie en of arbeidsrevalidatie, in overleg met de bedrijfsarts. <p><i>In jaren voorafgaand aan diagnose is al veelal sprake van gezondheidsklachten. Vaak is er ook sprake van verminderde deelname aan het arbeidsproces. Zoals minder werkuren, meer ziektedagen, verminderde verantwoordelijkheid of andere aanpassingen in functie.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Richtlijn Multipale Sclerose <p>Overige ondersteuning:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Arbeidsrevalidatie <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Werkloket in oprichting MS Vereniging
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tijdens opleiding/bijscholing: meer kennis over (signalen, symptomen) van MS. - Tijdens opleiding/bijscholing: meer kennis over MS en werk. 	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Informatie over MS en werk - Tools om werkende patiënten met (vermoedelijke) diagnose MS te ondersteunen.

5 Bedrijfsarts

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<ul style="list-style-type: none"> - Begeleiding van medewerkers met MS in het werk, ook wanneer er nog geen verzuim is. - Adviseren van werkgever en werknemer en verduidelijken wat MS voor <i>deze</i> medewerker en <i>dit</i> werk inhoudt. Met toestemming van werknemer en als werknemer open is over aandoening op het werk. - Analyse van bevorderende en belemmerende factoren voor arbeidsparticipatie. - Inzicht bieden in belasting en belastbaarheid van medewerker. - Mogelijkheden schetsen van werkaanpassingen. - Kennis van interventies gericht op werkbehoud, al dan niet tijdens de behandeling. - Afstemmen met curatieve sector over gevolgen van ziekte en behandeling voor het werk, met toestemming en in overleg met medewerker. - Advies inwinnen bij in MS gespecialiseerde bedrijfsarts, als bedrijfsarts deze expertise niet of onvoldoende heeft. - Inzicht bieden welke professionals medewerker en werkgever kunnen ondersteunen. - Overweging voor verwijzing naar revalidatie en of arbeidsrevalidatie, in overleg met huisarts. - Inzicht bieden in (financiële) mogelijkheden voor (MKB) werkgevers om aanpassingen te realiseren. - Werkgever en medewerker informeren over wet- en regelgeving bij ziekte, werk en inkomen. - Begeleiden van medewerker bij verzuim en UWV traject. 	<ul style="list-style-type: none"> - Richtlijn Multipele Sclerose - NVAB hulpmiddelen - Polikliniek Werken met MS - Nascholing Ika Ned VUmc - NVKA klinische arbeidsgeneeskundigen (KAG) <p>Algemeen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Leidraad Participatieve Aanpak op de werkplek <p><i>Bedrijfsarts is de centrale persoon voor werkgever en werknemer</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Werkkloket in ontwikkeling MS Vereniging - Overzicht arbeidsre-integratie centra en arbeidsrevalidatiecentra voor mensen met MS Hogeschool van Arnhem en Nijmegen (2016) <p>Algemeen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - De werkende centraal, lopend onderzoeksprogramma Instituut Gak <p><i>Dat je als bedrijfsarts weinig te maken hebt met MS, komt omdat er relatief weinig werknemers met MS zijn. Bedrijfsarts is toch vooral een generalist, zoals de huisarts, maar dan in relatie tot het werk</i></p>
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Meer aandacht voor MS in opleiding/bijscholing. - Meer bekendheid voor klinisch arbeidsgeneeskundigen MS. - Overzicht waar bedrijfsarts meer expertise rond MS en werk kan vinden, bij voorkeur via de NVAB. 	<p>Wat is nodig:</p> <p><i>Bedrijfsarts: Ik adviseer werknemers om open te zijn over hun ziekte. Als de ziekte bekend is, is het beter mogelijk het werk aan te passen op wat nodig is. Het gesprek is ook minder beladen. Een werkgever hoeft niet te gissen, er zijn minder conflictsituaties.</i></p>

6 Neuroloog

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<ul style="list-style-type: none"> - Behandeling inrichten op vermindering van de symptomen, afname van de frequentie en de duur van de relapses en het beperken van de ziekteprogressie. - Aandacht voor pijn en behandeling van pijn. - Medicatie en begeleiding afstemmen op wat patiënt wil in het dagelijks leven, inclusief het werk. - Goede uitleg over diagnose en ziekteverloop en aangeven dat werken met MS mogelijk is. - Signaleren van (dreigende) problemen op dit vlak en inschakelen van juiste begeleiding. - Informeren en afstemmen met bedrijfsarts, met toestemming van patiënt. - Verwijzing naar andere zorgverleners, zoals arbeidsrevalidatie. - Door multidisciplinaire begeleiding nagaan wat de bevorderende en belemmerende factoren zijn rond werk. <p><i>De meest optimale behandeling, dat is onze beste werkinterventie.</i></p> <p><i>Een gesprek met de patiënt kort (3 tot maximaal 12 maanden) na de diagnose over de mogelijkheden en welke belemmeringen hij/zij heeft ervaren in de eerste periode is gewenst.</i></p> <p>Immunomodulerende behandeling, ingezet om ziekteactiviteit te verminderen, kan resulteren in reductie in het aantal terugvallen en vermoeidheid. En kan daarmee, indirect, effect hebben op ziekteverzuim (van der Hiele ea, 2016).</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Richtlijn Multipele Sclerose - Multidisciplinair overleg (MDO) met revalidatie en medische psychologie in het ziekenhuis - Polikliniek Werken met MS - Arbeidsrevalidatie <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Overzicht arbeidsre-integratie centra en arbeidsrevalidatiecentra voor mensen met MS Hogeschool van Arnhem en Nijmegen (2016) <p><i>Patiënten krijgen nu oppervlakkige informatie over werk. Wat nodig is zijn praktische tools voor arts en verpleegkundige met gerichte vragen die patiënt ondersteunen om zelf de regie te nemen en de weg te vinden.</i></p>
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tijdens opleiding/bijscholing: meer kennis over MS en werk, en over sociale wetgeving. - Werkgerelateerde protocollen. - Arbeidsparticipatie als behandelgoal erkennen en honoreren. 	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Informatie over MS en werk - Tools om werkende patiënten te ondersteunen. - Overzicht wie wanneer kunnen inschakelen. <p>Vroegtijdige behandelingen die inzetten op behoud van weefsel van hersen en het ruggenmerg kunnen bijdragen aan werkbehoud. De nadruk ligt op vroegtijdig: ook in de eerste fase van de ziekte kan MS grote gevolgen hebben voor het dagelijks leven, waaronder werk, door schade aan de hersenen en ruggenmerg (Giovannoni ea, 2015).</p>

7 Verpleegkundige, verpleegkundig consulent MS, verpleegkundig specialist MS

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<ul style="list-style-type: none"> - Centrale zorgcoördinator: inschakelen van andere deskundige zorgverleners om te komen tot optimale behandeling en begeleiding. - Afstemming over behandeling en begeleiding die rekening houden met het werk van de patiënt met neuroloog, revalidatiearts en andere zorgverleners. - Sociaal, maatschappelijke begeleiding van patiënt, ook op gebied van werk. - Inzicht bieden in impact van MS op het dagelijks leven, waaronder werk. - Aandacht voor pijn en behandeling van pijn. - Bieden van handvatten hoe om te gaan met veranderende werk- en leefomstandigheden door MS. - Bieden van perspectief. - Patiënt weer leren vertrouwen op zichzelf. - Samen met patiënt zoeken naar praktische oplossingen. - Patiënt leren om (tijdig) hulp te vragen, indien nodig. - Ondersteunen bij energiemanagement. - Informatie bieden over zaken die spelen rond werk, zoals wet- en regelgeving, rol van bedrijfsarts, mogelijkheden voor werkgerelateerde ondersteuning. 	<ul style="list-style-type: none"> - Richtlijn Multipale Sclerose - Multidisciplinair overleg (MDO) met revalidatie en medische psychologie in het ziekenhuis - Polikliniek Werken met MS - MS Zorg Nederland - Nationaal MS Netwerk <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Praktijkvoorbeelden MS Zorg Nederland - Overzicht arbeidsre-integratie centra en arbeidsrevalidatiecentra voor mensen met MS HAN (2016) <p><i>Patiënten krijgen nu oppervlakkige informatie over werk. Wat nodig is, zijn praktische tools voor arts en verpleegkundige met gerichte vragen die patiënt ondersteunen om zelf de regie te nemen en de weg te vinden.</i></p>
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tijdens opleiding/bijscholing: meer kennis over MS en werk, en over sociale wetgeving. - Werkgerelateerde protocollen. - Arbeidsparticipatie als behandeldoel erkennen en honoreren. 	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Informatie over MS en werk - Tools om werkende patiënten te ondersteunen. - Overzicht wie wanneer kunnen inschakelen. - Informatie over voorzieningen. <p><i>Juist bij zelfstandig werkende patiënten is het lastig. Die hebben geen bedrijfsarts, geen vangnet.</i></p>

8 Revalidatie-arts

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<ul style="list-style-type: none"> - Patiënt leren omgaan met ziekte en mogelijke beperkingen bij het uitvoeren van dagelijkse handelingen, waaronder werk. - Ondersteuning bij herstel en of verbetering van werkmogelijkheden. - Aandacht voor pijn en behandeling van pijn. - Advies over werkaanpassingen. - Advies over hulpmiddelen en voorzieningen, ook voor op het werk. - Multidisciplinaire behandeling en afstemming met andere zorg- en hulpverleners, ook over werk. - Naasten van patiënt informeren over ziekte en mogelijke gevolgen. <p><i>Revalidatiearts: Meestal helpt het MS-patiënten al als ze meer inzicht krijgen in hun fysieke en mentale belastbaarheid en welke keuzes ze maken in wat ze wel en niet kunnen doen op een dag.</i></p> <p>Sociale participatie is een belangrijke uitkomstfactor in de ergotherapie en in de revalidatiegeneeskunde en wordt beschouwd als een indicator van succesvolle aanpassing aan een chronische ziekte (WHO, 2008).</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Richtlijn Multipele Sclerose - Multidisciplinair overleg (MDO) met behandelteam en medische psychologie in het ziekenhuis - Polikliniek Werken met MS <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Overzicht arbeidsre-integratie centra en arbeidsrevalidatiecentra voor mensen met MS Hogeschool van Arnhem en Nijmegen (2016)
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tijdens opleiding/bijscholing: meer kennis over MS, over MS en werk, en over sociale wetgeving. - Arbeidsparticipatie als behandelgoal erkennen en honoreren. 	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Informatie over MS en werk. - Tools om werkende patiënten te ondersteunen. - Overzicht wie wanneer kunnen inschakelen. - Informatie over voorzieningen.

9 Fysiotherapeut

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<ul style="list-style-type: none"> - Inzicht bieden in impact van MS op het dagelijks leven, waaronder werk. - Zelfstandigheid in het dagelijks leven, en daarmee in het werk bevorderen. - Begeleiding bij energiemanagement en omgaan met vermoeidheid. - Optimaliseren van de functies van het houdings- en bewegingsapparaat zodat werkende zo lang mogelijk zelfstandig kan blijven functioneren. - Aandacht voor pijn en behandeling van pijn. - Belasting- belastbaarheid binnen het dagelijks leven, waaronder werk, inzichtelijk en bespreekbaar maken. - Ondersteuning van werkende op gebied van zelfmanagement en regie, ook richting het werk. - Informatie over mogelijke hulpmiddelen, werkaanpassingen en voorzieningen (aanvraagprocedure, kosten). - Voorlichting over sociale wetgeving. 	<ul style="list-style-type: none"> - Richtlijn Multipale Sclerose - MS Zorg Nederland - Nationaal MS Netwerk <p>Algemeen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Leidraad Participatieve Aanpak op de werkplek <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Praktijkvoorbeelden MS Zorg Nederland - Overzicht arbeidsre-integratie centra en arbeidsrevalidatiecentra voor mensen met MS Hogeschool van Arnhem en Nijmegen (2016)
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tijdens opleiding/bijscholing: meer kennis over MS, over MS en werk, en over sociale wetgeving. - Informatie over voorzieningen. 	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Informatie over MS en werk. - Tools om werkende cliënten te ondersteunen. - Overzicht wie wanneer kunnen inschakelen.

10 Ergotherapeut

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<ul style="list-style-type: none"> - Mensen in staat stellen zo optimaal mogelijk te functioneren in de werkomgeving, met focus op iemands mogelijkheden en inzet van hulpmiddelen. - Onderzoeken welke werktaken en -activiteiten cliënt moet doen, en welke factoren (persoonlijk, werk) bijdragen aan het kunnen uitvoeren hiervan. - Cliënt inzicht geven in mogelijkheden en beperkingen. - Specifieke aandacht voor klachten als vermoeidheid, geheugen- en concentratievermogen. - Cognitieve revalidatie waaronder psycho-educatie gericht op cognitieve functies, het vergroten van het zelfinzicht en cognitieve training. - Aandacht voor pijn en interventies gericht op verminderen van de ervaren pijn. - Ondersteuning van werkende op gebied van zelfmanagement en regie, thuis en op het werk. - Begeleiding bij manier van werken en juiste werkhoudingen werk (staan, lopen, zitten). - Eventueel het aanleren en ontwikkelen van nieuwe (bewegings)strategieën (compenseren). - Werkplekonderzoek. - Werkadviezen aan werknemer en werkgever. - Coaching en training op het werk. - Afstemming met andere zorg- en hulpverleners. - Informatie over hulpmiddelen, werkaanpassingen en voorzieningen (aanvraagprocedure, kosten) - Voorlichting over sociale wetgeving. - Begeleiding bij re-integratie. - Participatie in de palliatieve fase. 	<ul style="list-style-type: none"> - Ergotherapierichtlijn Multiple Sclerose - Ergotherapierichtlijn vermoeidheid bij MS, CVA of de ziekte van Parkinson - Richtlijn Multipele Sclerose - MS Zorg Nederland - Nationaal MS Netwerk <p>Algemeen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Richtlijn Neuropsychologische revalidatie - Leidraad Participatieve Aanpak op de werkplek <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Brochure MS Zorg Nederland - Praktijkvoorbeelden MS Zorg Nederland - Overzicht arbeidsre-integratie centra en arbeidsrevalidatiecentra voor mensen met MS Hogeschool van Arnhem en Nijmegen (2016) <p>Overig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Informatie en praktijkvoorbeelden Van Bakel Ergotherapie
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tijdens opleiding/bijscholing: meer kennis over MS, over MS en werk, en over sociale wetgeving. - Informatie over voorzieningen. 	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Informatie over MS en werk. - Tools om werkende cliënten te ondersteunen. - Overzicht wie wanneer kunnen inschakelen.

11 Psycholoog, neuro-psycholoog, medisch psycholoog

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<ul style="list-style-type: none"> - Ondersteuning van werkende bij psychische coping strategieën, ook voor het werk. - Diagnostiek en behandeling van cognitieve stoornissen, vermoeidheid en psychopathologie. Onder meer gericht op compensatiestrategieën en de inzet van hulpmiddelen. - (Neuro)psychologische diagnostiek rond arbeidsparticipatie - Psycho-educatie: bevordering van inzicht in de ziekte en gevolgen voor zichzelf en (werk)omgeving. - Cognitieve revalidatie waaronder psycho-educatie gericht op cognitieve functies, het vergroten van het zelfinzicht en cognitieve training. - Aandacht voor (omgaan met) pijn. 	<ul style="list-style-type: none"> - Richtlijn Multipele Sclerose - MS Zorg Nederland <p>Algemeen</p> <ul style="list-style-type: none"> - Richtlijn Neuropsychologische revalidatie <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p> <p>Cognitieve Gedragstherapie (CGT) is werkzaam bij behandeling vermoeidheid (oa TREFAMS studie VUmc – TReating FATigue in MS).</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Praktijkvoorbeelden MS Zorg Nederland
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tijdens opleiding/bijscholing: meer kennis over MS, over MS en werk, en over sociale wetgeving. 	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Informatie over MS en werk. - Tools om werkende cliënten te ondersteunen. - Overzicht wie wanneer kunnen inschakelen.

12 Maatschappelijk werker, medisch maatschappelijk werker

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<ul style="list-style-type: none"> - Balans tussen belasting en belastbaarheid van werkende onderzoeken en werkende begeleiden om hier een goede balans in te vinden. - Mogelijke aanpassingen op het werk. - Energiemanagement. - Werk-privé balans. - Gedachten die mensen hebben over het werk bespreken. - Werkenden informeren over: aanpassingen op het werk, mogelijkheden om minder te gaan werken zonder te veel salaris/inkomen in te leveren, wet- en regelgeving bij ziekte en werk, mogelijkheden voor verdere professionele ondersteuning. <p><i>Maatschappelijk werker: Ik zie nog te vaak dat mensen maximaal blijven werken, om reden van geld of anders, wat tot schrijnende situaties leidt in het gezin, met de partner en zeker ook in de relatie met de kinderen.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Richtlijn Multipele Sclerose <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p>	<ul style="list-style-type: none"> - MS Anders – informatie over maatschappelijk werk voor mensen met MS
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tijdens opleiding/bijscholing: meer kennis over MS, over MS en werk, en over sociale wetgeving. 	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Informatie over MS en werk. - Tools om werkende cliënten te ondersteunen. - Overzicht wie wanneer kunnen inschakelen.

13 Arbeidsdeskundige

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<p>Vanuit arbodienst of als zelfstandig werkende:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Advies en begeleiding bij passend werk van werkende in aansluiting bij zijn mogelijkheden en kwaliteiten. - Samen met werkende nagaan hoe deze in het werk staat (werkbeleving, motivatie) - Advies, begeleiding en beoordeling van het evenwicht tussen belasting van het werk en belastbaarheid van de werkende. - Advies aan werkende en werkgever over functionele mogelijkheden in huidig werk of ander passend werk. - Coachen van werkende bij het bereiken van reële doelen op gebied van werk en inkomen. - Inzicht bieden over mogelijk inkomensverlies bij minder werken, ander werk of arbeidsongeschiktheid. - Inzicht bieden in rechten en plichten van werknemer bij ziekteverlof (wet Poortwachter). - Begeleiding bij re-integratietraject (spoor 1, spoor 2) en (mogelijk) WIA-traject. - Afstemming met eventueel re-integratiebedrijf en andere (werk)coaches. <p>Vanuit het UWV:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Toetsen van de re-integratie inspanningen van werkgever en werknemer. - Beoordeling van (verlies aan) verdiencapaciteit, arbeids(on)geschiktheidspercentage en recht op arbeidsongeschiktheidsuitkering WIA. - Begeleiding bij re-integratie met een WIA-uitkering. 	<ul style="list-style-type: none"> - Nascholing Ika Ned VUmc <p>Algemeen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Online Bibliotheek arbeidsparticipatie en chronische ziekte AKC <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p>	<p>Online informatie:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Vraag aan arbeidsdeskundige Nationaal MS Fonds <p>Overig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - MS & UWV voorlichting van Nationaal MS fonds, MS Anders en UWV, verzorgd door verzekeringsarts Bernadette Linssen en arbeidsdeskundigen Diane van Herk en Herman Talsma van UWV SMZ Rotterdam - De werkende centraal, lopend onderzoeksprogramma Instituut Gak - www.uwv.nl
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tijdens opleiding/bijscholing: meer kennis over MS en werk 	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Informatie over MS en werk. - Tools om werkende cliënten te ondersteunen. - Overzicht wie wanneer kunnen inschakelen.

14 Verzekeringsarts

Rol in werkbehoud (idealiter)	Ondersteuning	Beschikbare informatie
<ul style="list-style-type: none"> - Vaststellen van het arbeidsvermogen en wat de functionele mogelijkheden in arbeid zijn. - Waar nodig, nadere informatie opvragen bij de behandelend arts. 	<ul style="list-style-type: none"> - Richtlijn Multipale Sclerose - Nascholing Ika Ned VUmc <p>Algemeen overzicht tools/advies: www.werkenchronischziek.nl</p>	<p>Overig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - MS & UWV voorlichting van Nationaal MS fonds, MS Anders en UWV, verzorgd door verzekeringsarts Bernadette Linssen en arbeidsdeskundigen Diane van Herk en Herman Talsma van UWV SMZ Rotterdam <p>Algemeen:</p> <ul style="list-style-type: none"> - De werkende centraal, lopend onderzoeksprogramma Instituut Gak - www.uwv.nl
	<p>Wat is nodig:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Tijdens opleiding/bijScholing: meer kennis over MS en werk. 	<p>Wat is nodig:</p>

Gebruikte bronnen

Naast websites, richtlijnen en brochures zijn in deze verkenning de volgende artikelen met een focus op MS en werk gebruikt:

- Boot CRL, van den Broek- van Lieshout IJ, van der Gulden JWJ (2009). Werken hangt samen met de kwaliteit van leven bij mensen met multiple sclerose. TBV 17, nr 10, december 2009 [website](#)
- Cuppen PAM (2013). The effects of MS experienced in the work situation – a qualitative interview study. Master Course KGW, Nursing Sciences, University of Utrecht. June 28, 2013. [website](#)
- Frndak SE, Irwin LN, Kordovski VM, Milleville K, Fischer C, Drake AS, Benedict RHB (2015) Negative work events reported online precede job loss in multiple sclerosis. Journal of the Neurological Sciences, Volume 357, October 2015 [website](#)
- Giovannoni G, Butzkueven H, Dhikb-Jalbut S, Hobart J, Kobelt G, Pepper G, Pia Sormani M, Thalheim C, Traboulsee A, Vollmer T (2015) Brain health. Time matters in multiple sclerosis. Oxford PharmaGenesis Ltd. [website](#)
- Hiele van der K, van Gorp DAM, van Lieshout I, Jongen PJ, Heerings MAP, Middelkoop HAM, Visser LH (2016.) Factoren van invloed op arbeidsparticipatie bij patiënten met multiple sclerose. Tijdschrift voor Neurologie & Neurochirurgie, vol 117, nr.1, maart 2016 [website](#)
- Hiele van der K, van Gorp D, Ruimschotel R, Kamminga N, visser L, Middelkoop H (2015). Work Participation and Executive Abilities in Patients with Relapsing-Remitting Multiple Sclerosis. PLOS ONE, June 17, 2015 [website](#)
- Kalsbeek CJC, Platteel VJD (2012). MS-zorg: kwaliteitscriteria vanuit patiëntenperspectief. Deel 2 Operationalisatie. Ondersteuning bij MS en werk. MS Vereniging Nederland, mei 2012 [website](#)
- Kremer AM, Wevers CWJ, Andries F (1997). Werken met multiple sclerose. NIA-TNO (nu TNO), 1997. [website](#)
- Meide van der H, Visser L (2016). Chronisch zieke krijgt van zijn baas weinig begrip. Sociale Vraagstukken, online artikel [website](#)
- Middendorp van L, Reijnders L, van Veldhuizen L (2016). Onderzoeksrapportage Behouden van werk bij mensen met multiple sclerose. Siza, RadboudUmc, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen (HAN), Instituut Paramedische Studies, Ergotherapie [website](#)
- Shahrbanian S, Auais M, Duquette P, Andersen K, Mayo NE (2013). Does pain in individuals with multiple sclerosis affect employment? A systematic review and meta-analysis. Pain Res Manag. 2013 Nov-Dec;18(6):328 [website](#)
- Uitdehaag B, Kobelt G, Berg J, Capsa D, Dalen J, The European Multiple Sclerosis Platform (2017). New insights into the burden and costs of multiple sclerosis in Europe: Results for the Netherlands. Multiple Sclerosis Journal 2017. Vol. 23(2S), 1117-129 [website](#)
- World Health Organization (WHO) (2008). Atlas: multiple sclerosis resources in the world. Geneva: World Health Organization. [website](#)

Resultaten uit diverse studies, gebundeld weergegeven op website van [MS@Work study](#)